
**ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱԶԱՏՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

ՅՈՒՐԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Արևմտահայերենը և արևելահայերենը, լինելով գրական մեկ լեզվի տարբերակներ կամ ճյուղեր, համակարգային տարբերություններ չեն դրսևորում լեզվական մակարդակներում: Լեզվի հնչյունային կազմը, ծայրավոր և բաղաձայն հնչյունների համակարգը, բառապաշարը, քերականական կառուցվածքը իրենց ընդհանուր հատկանիշներով համընկնում են: Գործ ունենք մեկ ընդհանուր լեզվական համակարգի հետ: Դրանք մեկ ազգային լեզվի երկու դրսևորումներ են, որոնք երկուսն էլ ունեն գրական լեզվի գործառնություններ: Տարբերակներ են, որովհետև լեզվական նույն մակարդակներում՝ հնչյունաբանություն, բառային կազմ, քերականություն, երևան են հանում որոշակի տարբերություններ: Այդ տարբերությունները հիմնականում պայմանավորված են երեք գործոններով՝ բարբառային տարբեր հիմքերի առկայություն, գերակա լեզվի ազդեցություններ, հայերենի զարգացման գրային շրջանի նախորդ փուլերի՝ գրաբարի և միջին հայերենի նկատմամբ դրսևորված տարբերակված վերաբերմունք: Արևմտահայերենը ձևավորվեց հիմնականում Պոլսի բարբառի հիմքի վրա, մշակման ընթացքում որոշ չափով կրեց ֆրանսերենի, քիչ չափով՝ թուրքերենի ազդեցությունը, հնչյունական համակարգով և քերականությամբ եղավ միջին հայերենի ժառանգորդը: Արևելահայերենը ձևավորվեց Արարատյան կամ Երևանի բարբառի հիմքի վրա, մշակման ընթացքում նկատվող չափով կրեց ռուսերենի ազդեցությունը, հնչյունական համակարգով, մասամբ քերականական իրողություններով մոտ մնաց գրաբարին:

Արևելահայերենի և արևմտահայերենի տարբերությունները հիմնականում վկայվում են հնչյունային կազմում և ձևաբանական մակարդակում: Քերականական իրողությունների համեմատական քննության փորձեր արվել են: Հնչյունային կազմի յուրահատկությունները նույնպես ժամանակ առ ժամանակ դարձել են քննարկումների առարկա¹: Առանձին աշխատանք է գրվել արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչերանգային առանձնահատկությունների վերաբերյալ²: Ռ. Սաքապետոյանի՝ արևմտահայերենի դասագրքում և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկու-

¹ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Եր., 1951, **Հր. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 1-6, Եր., 1952-1971, **Ա. Սարգսյան**, Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ, Եր., 1985, **Ռ. Սաքապետոյան**, Արևմտահայերենի դասագիրք, Եր., 2006, **Ռ. Սաքապետոյան**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները, Եր., 2004, **Յու. Ավետիսյան**, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի զուգադրական քերականություն, Եր., 2007 ևն:

² Տե՛ս **Ս. Դուկասյան**, Գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչերանգային առանձնահատկությունները, Եր., 1990:

թյուններին նվիրված աշխատության մեջ որոշակի հետևողականությամբ ներկայացվում են արևմտահայերենի՝ արևելահայերենից ունեցած հնչյունական տարբերությունները: Հեղինակը բնորոշ օրինակներով անդրադարձել է նաև արևմտահայերենի հնչյունափոխական յուրահատկություններին³: Սակայն արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչյունական համակարգերի, այդ թվում ձայնավորների հնչյունափոխության ամբողջական զուգահրական նկարագրությունը բավարար չափով չի տրված:

Այս աշխատանքը փորձ է ներկայացնելու արևմտահայերենի հնչյունական առանձնահատկությունները արևելահայերենի համեմատությամբ՝ այս դեպքում իբրև նյութ ունենալով ձայնավորների հնչյունափոխությունը:

Տարբերություններ առկա են հնչյունափոխության գրեթե բոլոր տեսակներում: Սակայն դրանք շատ չեն և համակարգային բնույթ չեն կրում նաև ձայնավորների հնչյունափոխության մեջ:

Հայերենի ձայնավորների փոփոխությունները պայմանավորված են հիմնականում հայերենի շեշտադրությամբ: Երկու գրականներում էլ շեշտը կայուն-շարժական է և դրվում է բառի վերջնականի ձայնավորի վրա: Բառի ածման կամ փոփոխության ժամանակ թույլ դիրքում հայտնված մի շարք ձայնավորներ կորցնում են շեշտը և ենթարկվում հնչյունափոխության: Ձայնավորների փոփոխության առանձին իրողություններ, թվում է, չեն կապվում շեշտադրության հետ, քանի որ հանդիպում են բառի ուղիղ ձևերում, ինչպես՝ **մոռանալ-մոռնալ, հասանել-հասնել, անկանել-ընկնել, հարսանիք-հարսնիք** ևն: Դրանք առաջացել են հին հայերենի ձայնավորների մեջ կատարված պատմական փոփոխությունների հետևանքով: Այդ փոփոխությունների հիմքում, սակայն, դարձյալ ընկած են հայերենի շեշտադրության առանձնահատկությունները: Լեզվաբան Յովհաննես Մուրադյանը իրողությունը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Բառական ուղիղ ձևերում ձայնավորների սղման կամ **ը**-ի փոխվելու հիմնական շարժառիթը անպայմանորեն եղել է միջին հայերենի շեշտադրության առանձնահատկությունը: Հենց այն հանգամանքը, որ երկվանկ և բազմավանկ բառերի թեքման ժամանակ, բացի **ի, ու** ձայնավորներից, այդ փոփոխության էին ենթարկվում նաև մյուս ձայնավորները, հիմք է տալիս ասելու, որ բառական ուղիղ ձևերում ևս բառամիջին ձայնավորների սղումը կատարվել էր շեշտի ազդեցությամբ: Ըստ որում այս հնչյունափոխությունը խիստ տիպական է կիլիկյան հայերենի և միջին հայերենի արևմտյան այլ տարբերակների համար»⁴: Ձայնավորների հնչյունափոխության առանձին իրողություններ պայմանավորված են արտասահմանական այլ գործոններով:

Հայերենի երկու տարբերակներում հիմնականում հնչյունափոխվում են **է (ե), ի, ու, ը**, սակավ՝ **ա, օ (ո)** ձայնավորները:

Ա ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Հնչյունափոխության տեսակետից **ա**-ն երկու գրականներում էլ կայուն ձայնավոր է: Ընդունված է ասել, որ **ա**-ի հնչյունափոխության դեպքերը

³ Տե՛ս **Ռ. Սաքապետոյան**, նշված աշխատությունները:

⁴ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Եր., 1972, էջ 88:

հազվադեպ են և մեր լեզվի համար համակարգային երևույթ չեն: Ասվածը թերևս առավել բնորոշ է աշխարհաբարի արևելահայ ճյուղին, քանի որ միջին հայերենում արդեն «այս ձայնավորի երբեմնի կայունության հատկությունը խախտված է»⁵, իսկ արևելահայերենում և մասնավորապես արևմտահայերենում արձանագրվում են հնչյունափոխական որոշակի իրողություններ, որոնք մասնակի տարբերություններով վկայում են արևմտահայ աշխարհաբարում **ա** ձայնավորի հնչյունափոխության նկատելի աշխուժացման մասին: Այդ փոփոխությունները հիմնականում երկու կարգի են, որոնցում էական դերակատարում ունի շեշտադրությունը:

1. Բազմավանկ բառերում բառամիջի **ա** ձայնավորը, կորցնելով շեշտը, սղվում է կամ վերածվում է **ը** գաղտնավանկի՝ **ա>ը**: **Ա** ձայնավորի այս փոփոխությունները, ընդունված է ասել, մասնակի բնույթ ունեն և գործող օրինաչափության արդյունք չեն, այսպես՝ **համար-համրել, քաղաք-քաղքենի, մարել-մարմրել, շաբաթ-երեքշաբթի, ցամաք-ցամքոց** ևն: Արևմտահայերենում հնչյունափոխական այս իրողությունները հանդիպում են ավելի շատ բառերում, քան արևելահայերենում: Վերը նշվածներին կարելի է ավելացնել հետևյալները, որոնք հատուկ են միայն արևմտահայերենին, ինչպես՝ **ծերմակ>ծերմկիլ, շալակ>շալկել, ցամաք>ցամքիլ, ճակատ>ձակտի, հալան>հալնիլ, զալակ-զալկի** ևն: Օրինակ՝ «Ցամքիլ ծաղիկ յասակի մէջ, Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար» (Պ. Դուրյան), «Ի՞նչ ըրիր **զալկի** համար. ի՞նչ ըրիր մեր **զալկին** համար» (Շ. Շահնուր), «...Ես այս դէմքը չեմ **հալնիր** կոր» (Ն. Ակիշյան), «Հայերէնը հոս կը **դադրէր**» (Ռ. Հատտեճյան)⁶:

2. Արևմտահայերենում նշվում են **ա** ձայնավորի բարբառներից և միջին հայերենից փոխանցված հնչյունափոխության դեպքեր, որոնք արևելահայերենին հատուկ չեն կամ համեմատաբար քիչ են հանդիպում արևելահայերենում: Դա **ա**-ի սղումն է կամ անկումը և կամ **ա>ը** հնչյունափոխությունը բառական ուղիղ ձևերում: Այս հնչյունափոխությունը, թեև աշխարհաբարին է անցել լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում կատարված փոփոխությունների արդյունքում, սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատված է, ի վերջո կատարվել է շեշտի ազդեցությամբ. «Արդեն պատմական շրջանում սկսել է ընդհանրանալ նախաշեշտ վանկերի ձայնավորների, այդ թվում նաև **ա**-ի, արտասանության թուլացումը, և քանի որ տվյալ դեպքում **ա**-ի կորուստը կամ փոփոխությունը չի անդրադարձել բառիմաստի շփոթության վրա, ուստի և այն ընկել կամ սղվել է: Հայերենի այն տարբերակներում, որտեղ բազմավանկ բառը բացի գլխավորից ունեցել է նաև երկրորդական շեշտ, այն էլ առաջին վանկում, **ա**-ի սղումը կամ անկումը տեղի է ունեցել միջնավանկում: Այս երևույթը հատկապես հատուկ է կիլիկյան հայերենին և ընդհանրապես միջին հայերենի արևմտյան տարբերակներին»⁷:

⁵ Նույն տեղում, էջ 74:

⁶ **Շաբաթ** բառի ու-ով հոլովաձևում ունենք **ա**-ի սղում՝ **շաբաթ>շաբթու**. սակայն կարծիք կա, որ սա հնացած ձև է, թեև մամուլի լեզվում տակավին գործածվում է՝ «Կ'ըսեր թէ **շաբթու** մէջ կատարելի բացառիկ նիստին հրաւիրուած են մամուլի ներկայացուցիչներն ալ», «Անցեալ **շաբթու** մեր նուիրեալ աշխատակիցներէն...» (Կ. Պոլիս, «Ժամանակ»): Սովորական է՝ **շաբաթուան**:

⁷ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», էջ 74: Այս աշխատության մեջ դիտարկվում է **ա**-ի միայն սղումի կամ անկումի դեպքը. չգիտես ինչու, չի նշվում **ա>ը** փոփոխությունը: Մինչդեռ դա վկայված է միջին հայերենում՝ բազմավանկ բառերի միջնավանկում՝ ավելի վաղ, իսկ սկզբնավանկում՝ ավելի ուշ (15-16-րդ դարերից): Հենց նշված աշխատության մեջ այդ իրողության վերաբերյալ բերվում են բնագրային օրինակներ՝ **պէտ անէն հիւրնդին, զարթ ի յընգողնէն** ևն (տե՛ս նույն տեղը, էջ 74-76):

Բառական ուղիղ ձևերում **ա**-ի սղումը կամ **ա>ը** փոփոխությունը արևմտահայերենում ավելի տարատեսակ դրսևորումներ ունի:

1. Գրաբարից ավանդված **ան** ներածանցով մի շարք բայական կազմություններում **ա** ձայնավորը սղվում է կամ վերածվում **ը** ձայնավորի: Հնչյունափոխական այս տեսակը գործում է նաև արևելահայերենում՝ որպես գրաբար-միջին հայերեն-աշխարհաբար պատմական փոխանցումների արգասիք: Այսպես, ունենք՝ **գտանել-գտնել, իջանել-իջնել, մտանել-մտնել** ևն: Գրական արևմտահայերենում այս իրողությունը ընդգրկում է մի քանի տասնյակ բայեր: Խոսելով պոլսահայ բարբառում այս կարգի բայերի մասին՝ Հրաչյա Աճառյանը դրանք բաժանում է երկու տեսակի. 1) **սովորական բայեր** և 2) **անվանական բայեր**: Առաջիններում **ա** ներփակ ձայնավորը կարող է մնալ, սղվել կամ **ը**-ի վերածվել, ինչպես՝ **իմանալ-իմանալ, չարանալ-չարնալ, հասկանալ-հասկընալ, մոռանալ-մոռնալ**: Երկրորդներում, որոնք կազմված են ածական բայահիմքերից, **ա** ձայնավորը ենթարկվում է հնչյունափոխության, ինչպես՝ **արթնանալ-արթըննալ, թուլանալ-թուլնալ, նորանալ-նորնալ, շատանալ-շատնալ**: Երկրորդ խմբի բայերից շատերը, ըստ լեզվաբանի, նոր կազմություններ են և հին ձևերի հետ հանդես են գալիս որպես զուգաձևություններ⁸: (Դրանք, իհարկե, միայն պայմանականորեն կարելի է անվանել «նոր կազմություններ», որքանով որ գրաբարից ավանդված չեն):

Աճառյանի այս դասակարգումը սկզբունքորեն գործում է նաև գրական արևմտահայերենում: Տարբերությունը միայն առանձին բայերի և առանձին ձևերի նախընտրության մեջ է: Բերենք մի քանի օրինակ: Պոլսահայ բարբառի **կարմրիլ** և **կարմիրնալ** զուգաձևերը նույնությամբ անցել են գրական լեզու: Նույն ածական հիմքով ստեղծվել են հնչյունափոխված նոր ձևեր՝ **կարմրնալ** և **կարմրանալ**: Բարբառում **կապոյտ** բառակազմական հիմքով ունենք **կապտիլ** և **կապուտնալ** ձևերը: Սրանցից գրականին չի անցել առաջինը՝ **կապտիլը**, սակայն գրական լեզվում գործածության մեջ են ևս երեք նոր կազմություններ՝ **կապուտանալ, կապտանալ, կապտել: Սըթըննալ, մթնանալ, մութնալ** և **մըթնել** տարբերակներից գրական լեզվին է անցել միայն մեկը՝ **մըթըննալ**-ը: Գրականին չեն անցել բարբառային **ծարվիլ** և **ծարվընալ** ձևերը: Գործածվում է գրաբարից ավանդված **ծարաւիլ** (գրբ.՝ ծարաւիմ, ծարաւեմ) անհնչյունափոխ կազմությունը: **Կակղիլ** և **կակղնալ** ձևերից անցել է **կակղիլ**-ը. գործածվում են նաև **կակղանալ** (գրբ. կակղանամ) և համեմատաբար նոր կազմված **կակուղնալ** ձևերը⁹: Այստեղ որևէ օրինաչափություն արձանագրելը դժվար է: Ինչպես տեսնում ենք, գրական արևմտահայերենին են անցել ինչպես հնչյունափոխված, այնպես էլ անհնչյունափոխ ձևեր՝ բաղադրված թե՛ բայակազմական, և թե՛ բառակազմական հիմքերով: **ան** ներածանցի անհնչյունափոխ ձևով կազմությունների մի մասը ավանդված է գրաբարից: Դրանք հնչյունափոխված տարբերակների հետ հաճախ կազմում են զուգաձևեր,

⁸ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Քննություն պոլսահայ բարբառի, Եր., 1941, էջ 14-15:

⁹ Տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Քննություն պոլսահայ բարբառի, **Ա. Տէր Խաչատուրեան**, Հայոց լեզուի նոր բառարան, երկրորդ հատոր, Պէյրուք, 1992, **Գնէլ Գերձեան**, **Փարսմազ Կ. Տօնիլեան**, Հայոց լեզուի նոր բառարան, առաջին հատոր, Պէյրուք, 1992, «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հատոր առաջին, Եր., 1979, հատոր երկրորդ, Եր., 1981:

ինչպես՝ **թեթեանալ** // **թեթեմալ**, **թուլանալ** // **թուլմալ**, **խոշորանալ** // **խոշորմալ**, **սեւանալ** // **սեւմալ**, **վերանալ** // **վերմալ** ևն: Սրանցից մի քանիսը երևան են հանում նաև իմաստային տարբերություններ, ինչպես՝ **նեղանալ**-նեղվել, սրողել, բարկանալ, զայրանալ, իսկ **նեղմալ**-նեղ դառնալ, **շատանալ**-բավականանալ, գոհանալ, **շատմալ**-բազմանալ, աճել, կուտակվել ևն: Հնչյունափոխված ձևերը հիմնականում արևմտահայ բարբառներից են և միջին հայերենից:

Հետաքրքիր տարբերություններ են արձանագրում գրաբարից ավանդված **սպանանել** և **ելանել** բայերը: Այս երկուսն էլ միջին հայերենում հանդիպում են հնչյունափոխված տարբերակներով՝ **սպաննիլ** // **սպաննել** // **սպանել** և **ելնել** // **ելլել** // **ելնալ** ևն: Արևելահայերենին անցան **սպանել** և **ելնել** տարբերակները, իսկ արևմտահայերենին՝ **սպաննել**-ը և **ելլել**-ը: Արևմտահայերեն տարբերակների ընտրությունը Ա. Այտընյանը բացատրում է դրանց հեշտ արտասանվելու հանգամանքով. «**ելլել** բային հին ձևն էր **ելնել** (գրբբ. **ելանել**),- գրում է նա,- որ հնչման դիւրութեան համար եղած է **ելլել**: (Առհասարակ լեզուաց կանոն է որ **լն** կամ ըլլայ **լլ** եւ կամ **նն**)»¹⁰: Օրինակ՝ «Այդ տակնուվրայ եղած ներաշխարհով, կնոջս՝ Ալիսին հետ, **կ'ելլենք** կ'երթանք Մնակեանն ու մեզ ճաշի հրաւիրող բարեկամի մը տունը» (Վ. Պերպերյան), «...ուր այս երկրի մեծագոյն նախագահը՝ Աբրահամ Լինքոլն, **սպաննուեցաւ**, 1865ին...» (Բ. Նուրիկյան):

Նախաշեշտ վանկի **ա** ձայնավորի թուլացման արդյունքում ունենում ենք **ա**-ի սղում կամ **ա>ը** հնչյունափոխություն մի քանի ոչ բայական կազմություններում, ինչպես՝ **անաչկոտ>ամըչկոտ**, **բաղանիք-բաղնիք**, **հարսանիք>հարսնիք**, **տասանոց>տասնոց**, **օրուանէ >օրուընէ** ևն, օրինակ՝ «Այդ **հարսնիքը** ամբողջ թաղին **հարսնիքը** եղաւ» (Ռ. Ջարդարյան), «-**Տասնոց** չեմ առած,- կ'ըսէք ձեր գրութեան մէջ» (Ա. Ծառուկյան): Հնչյունափոխական նույն իրողությունը հանդիպում է նաև առանձին բայերի բառակազմական հիմքերում, ինչպես՝ **ճանաչել>ճանչնալ**, **ամաչել>ամըչնալ**, **փաթաթել>փաթթել**, **կատաղել>կատղիլ** ևն: Օրինակ՝ «Ժամանակը զանոնք **բաժնեց** իրարմէ» (Շ. Շահնուր), «Շատ չանցած **կատղած** թուրք զորքը մտած էր գիւղ» (Վ. Մավյան), «...ես **կ'ամչնայի՝** դիտելով այն զոյգերը, որոնք իրարու **փաթթուած** կը պարէին» (Ա. Գոչունյան), «Դիւրին պատասխանող տղայ չէր, քիչ բան կը **հաւնէր** արդէն» (Պ. Սնապյան)¹¹:

2. Բառասկզբում, հատկապես **ն** ռնգայինից առաջ **ա** ձայնավորի վերածումը **ը**-ի հանդիպում է միայն արևմտահայերենում, ընդհանուր հնչյունափոխություն չէ և բնորոշ է թվով շատ քիչ բառերի, ինչպես՝ **առնել>առնել>ընել**, **ասել>ըսել**: Սա ուշ միջնադարի մատենագրության մեջ արձանագրված իրողություն է, որ փոխանցվեց արևմտահայերենին: Օրինակ՝ «Խոսրովին **ըսածը** ե՛ս պէտք է **ըսէի**...» (Պ. Սնապյան), «Ինչպէ՞ս **ըրի**, ես ալ կը զարմանամ» (Ռ. Հատտեճյան): Արևմտահայերենում բառասկզբում

¹⁰ Ա. Այտընյան, Զննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, էջ 64:

¹¹ Գեղարվեստական գրականության մեջ հանդիպող առանձին հնչյունափոխական ձևեր՝ **յաւերժարս**, **արծել** (Ռ. Վարուժան), տաղաչափական նպատակներով են արված և չպետք է դիտարկվեն որպես կանոնական ձևեր:

ա>ի հնչյունափոխության մասնակի դեպք է **անկանիլ>իյնալ** փոփոխությունը, որը, ըստ Աճառյանի, առաջացել է հետևյալ ձևով: Մախ **անկանիլ**-ը դարձել է **ընկնիլ**, ապա նախահունչ **ը**-ն վերջին **ի** ձայնավորի առնմանությամբ փոխվել է **ի**-ի՝ **ինկնիլ**, հետո՝ **իյնիլ** և ապա լծորդության փոփոխությամբ դարձել է **իյնալ**, այսպես՝ *իյնալ<իյնիլ<ինկնիլ<ընկնիլ<անկանիլ*: Արևելահայերենը **ա>ը** հնչյունափոխությամբ և երկրորդ **ա**-ի սղունով պահպանել է հնչյունափոխական առաջին քայլը՝ լծորդության փոփոխությամբ՝ **ընկնել**:

Օ (ո) ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Այս ձայնավորը ինչպես գրաբարում և միջին հայերենում, այնպես էլ արդի հայերենի երկու տարբերակներում կայուն ձայնավոր է: շատ քիչ բառերում է շեշտակորույս լինելիս ենթարկվում հնչյունափոխության, ինչպես՝ **որկոր-որկրամուլ, օրօր-օրրան** ևն: Արևմտահայերենում հանդիպում է նաև միջին հայերենից և բարբառներից փոխանցված՝ նախաշեշտ վանկի **ո** թույլ ձայնավորի սղուն կամ **ո>ը** հնչյունափոխություն, ինչպես՝ **սովորիլ-սորվիլ, դողդողալ-դողդղալ ժողովել-ժողվիլ, թորշոմել // թռռոմել-թռռմիլ, կողպել-կղպել**: Օրինակ՝ «Յեռուներէն ուտի մը թաւ հեծքը կու գայ **դողդողալէն**» (Մ. Մեծարենց), «Փիէռ ամբողջ ճիգ մը թափեց կարելի եղածին չափ քիչ **դողդղացնելու** համար նամակը իր մատներուն մէջ» (Շ. Շահնուր), «Առաջին անգամ իսկ լսելուս հոգիս սարսեց, ու դիւրութեամբ **սորվեցայ** բառերն ալ, եղանակն ալ» (Արամ Յայկազ), «...Յիմա հեռու կ'ապրին սենեակը **կղպուած** ձայն շուք տարածուող ու փոշի» (Գ. Պըլտյան):

Օ(ո) ձայնավորի հնչյունափոխությունը երկու գրականներում էլ կրում է մասնակի բնույթ, արձանագրվում է սակավ օրինակներում:

է և ե ձայնավորների հնչյունափոխությունը

Ուղղագրության փոփոխության արդյունքում արևելահայերենում և արևմտահայերենում **է** և **ե** տառերի գրության մեջ առաջացան ուղղագրական զգալի տարբերություններ: Գրաբարի **է**-ն բառամիջում և բառավերջում տառադարձվեց **ե**-ով, և փոփոխվող ու չփոփոխվող **է, ե** հնչյունների գրությունը նույնացավ: Երկու գրականներում որոշ տարբերակվածություն առաջ եկավ այս հնչյունների փոփոխություններում: Յետևաբար նպատակահարմար է դրանց հնչյունափոխությունը ներկայացնել առանձին-առանձին:

ե ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Արևելահայերենում հիմնականում հնչյունափոխվում է փակ վանկի **ե**-ն և այն էլ միայն բառակազմության ժամանակ՝ **դեզ-դիզել, հրավեր-հրավիրատոմս, սեր-սիրել** ևն: Սա հին հայերենի **է**-ն է, որ փոխանցվեց արևմտահայերենին և նույնպես հնչյունափոխվում էր բառակազմության ժամանակ՝ **հրաւեր-հրաւիրել, սեր-սիրել, վէպ-վիպասան, տէր-տիրա-**

Նալ ևն: **Դեւ** բառը երկու գրականներում էլ բառակազմության ժամանակ ենթարկվում է հնչյունափոխության՝ **դեւ-դիւահար, դիւային**:

Ե ձայնավորը արևմտահայերենում կայուն է. հնչյունափոխվում է խիստ սակավ դեպքերում: Մասնակի տարբերություն է մի քանի դեպքերում բառասկզբում և բառամիջի փակ վանկում **ե**-ի սղումը կամ վերածվելը **ի** ձայնավորի՝ **երեկոյ>իրիկուն, մենակ>մինակ**: Օրինակ՝ «Սա **իրիկո՛ւնն** ըլլայի ես, Լի երգովը թռչուններուն, մարդերուն» (Մ. Մեծարենց), «Հոն ուր քեզի օր մը **մինակ** ես թողի...» (Ռ. Սևակ), «Ի՛նչ նստեր ես **միսմինակ** խանութիդ մէջ» (Վ. Օշական): **Իրիկուն**-ը առաջացել է **երեկոյ>երիկուն** զարգացումով, որտեղ միջին ձայնավորի ազդեցությամբ նախածայն **ե(ե)**-ն դարձել է **ի**, այսպես՝ **իրիկուն<երիկուն<երեկոյ**, ինչպես պոլսահայ բարբառում՝ **երիցակին>իրիսկին**: **Մինակ**-ը, ըստ Հր. Աճառյանի, առաջացած կարող է լինել միջին հայերենի **մինագ** ձևից, ինչպես՝ **մինաւօրիգ<մինաւոր**¹²:

Նշված հնչյունափոխական իրողությունը հանդիպում է նաև բայական կազմություններում՝ **արգել(ք)>արգիլել** (բայց՝ **արգելարան**), **կեղեւ>կեղուել**, **աւերել>աւրել**, **գիտենալ>գիտնալ**, **կարենալ-կըրնալ**, **վախենալ>վախնալ**՝ «Կ'ուզէի ուտել լափել բոլորը ու չէի կրնար», «Վստահութեամբ, նաեւ ապահովութեամբ կրնանք նայիլ ադամանդաշող հորիզոնին...» («Ժամանակ»), «Կը հարցնէր մայրս երկչոտութեամբ, **վախնալով** որ քաղաքական պատասխանատուութիւն մը խնդրոյ առարկայ է» (Ա. Գոչունյան), «Լաւ գիտես որ բժիշկը **արգիլած** էր» (Դ. Վարուժան, թարգմ.):

Հնչյունափոխության այս տեսակը նույնպես բարբառներից և միջին հայերենից արևմտահայերենին փոխանցված հնչյունափոխական իրողություն է՝ պայմանավորված նախաշեշտ վանկի ձայնավորի թույլ արտասանությամբ¹³:

Է ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Է ձայնավորը բառասկզբում երկու գրականներում էլ ունի հնչյունափոխական գրեթե նույն հատկանիշները: **Է**-ով սկսվող ընդամենը մի քանի բառ ունենք՝ **է, էգ, էշ, էջ(ք)**: Առաջինը չի հնչյունափոխվում՝ **էական, էութիւն**: Մյուս երեքը բառակազմության մեջ սովորաբար ենթարկվում են հնչյունափոխության՝ **իգական, իգանալ, իշամեղու, իշայր, իջնել, իջելանել** ևն: **Էշ** արմատով մի շարք բարդություններ երկու գրականներում

¹² Տե՛ս Հր. Աճառյան, Քննություն պոլսահայ բարբառի, էջ 19-20:

¹³ Արևմտահայերենի խոսակցական տարբերակում վկայվում է նաև հին հայերենի **եղբայր** բառին զուգահեռ **աղբար** ձևի գործածությունը, որ բարբառային ծագում ունի և գործածական է եղել նաև միջին հայերենում: «Ինչպես որ աշխարհ կու գան եզը կամ ծառը, ճիշդ այնպես ալ աշխարհ եկած է Փիլիկ **աղբարը**» (Համաստեղ): Արևելահայերենի **լցնել** բայը (գրք.՝ **լնում, լցուցանեմ**) արևմտահայերենում գործածվում է միջին հայերենից (տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, Միջին հայերենի բառարան, Ա հատոր, Եր., 1987) փոխանցված **լեցնել (լեցուիլ)** տարբերակով, ինչպես՝ «Անոնց երգարձակ կտուցներն ալ **լեցուեցան** նոյն մեղեդիներով» (Վահե Հայկ): **խեղճ** հիմքից բաղադրված **խղճուկ** բառը արևմտահայերենում գործածվում է նաև չհնչյունափոխված տարբերակով՝ **խեղճուկ**, օրինակ՝ «Եւ այն ալ հեռատեսիլէն արուած զեկոյցի մը **խեղճուկ** բառերով» (Ա. Անդրեասյան), «Ցերեկի այդ մռայլ երեսով **խեղճուկ** մուրացիկներ չէին» (Համաստեղ):

էլ գործածվում են զուգահեռ տարբերակներով՝ հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ՝ **էշավարի // իշավարի, էշայծեամ(ն) // իշայծեամ, էշատեր // իշատեր** ևն: Արևմտահայերենը ունի **էշուկ** և **իշուկ** տարբերակները¹⁴, մինչդեռ ըստ էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ի՝ արևելահայերենում առաջինը գործածական չէ:

Արևմտահայերենում է ձայնավորը խիստ փոփոխվող է բառամիջում: Փակ վանկի **է-ն** բառակազմության ժամանակ, շեշտակորույս լինելով, փոխվում է **ի** ձայնավորի՝ **մէգ-միգապատ, դէմ-դիմաց, պէտ(ք)-պիտանի, կէտ-կիտել, կիտուած, զէն(ք)-զինակիր** ևն: Սա ընդհանրական կանոն է արևմտահայերենի համար: Առանձին կազմություններում արևմտահայերենը հակված է պահպանելու անհնչյունափոխ հիմքերը, ինչպես արևելահայերենում **ե** ձայնավորը՝ **հրէշ-հրէշուփին, հրէշօրէն, աղէկ-աղէկնալ, աղէկութիւն, զէն(ք)-զէնընկեց, օրէնք-օրէնսդիր, օրէնսգէտ, վրէժ-վրէժխնդիր, երէց-երէցկին** ևն: Հոլովման և հոգնակի կազմության ժամանակ պահպանվում է անհնչյունափոխ հիմքը՝ **մէգ-մէգի, հրաւեր-հրաւերներ, վէճ-վէճով, վրէժ-վրէժի, շէն-շէներ** ևն: (Սա հատուկ է նաև արևելահայերենի **ե(է)** ձայնավորին՝ **հրավերներ, վեճեր, վեպեր, հանդեսի** ևն): Բացառություն են **տէր, սէր, մէջ** բառերի հոլովածները՝ **տիրոջ, սիրոյ, միջի**. հոգնակիները մնում են անփոփոխ՝ **տէրեր, սէրեր, մէջներս / մէջերնիս**:

Արևմտահայերենում հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ տարբերակներ ունեն **աղէտ** բառով կազմությունները՝ **աղէտալի // աղիտալի, աղէտաւոր // աղիտաւոր, աղէտաբեր // աղիտաբեր**: Օրինակ՝ «Մնալ երկուքին միջեւ..., այնքան **աղիտաւոր** մեզի համար» (Ն. Սարաֆյան): Առավել ընդունելի են անհնչյունափոխ ձևերը, որոնք համընկնում են արևելահայերենի համապատասխան ձևերին:

Սէր բառը թեքված ձևերում հանդիպում է անհնչյունափոխ հիմքով, ինչպես՝ «...Երբ հասկցող էակ է մեր **սէրին** առարկան» (Վ. Թեքեյան), «Աղետին առաջին ամիսները անսահման **սէրով** ու գորովով իրարու սեղմուած, իրարու կապուած էին Փարիզի մայթերը նետուած երիտասարդները» (Շ. Շահնուր): Կանոնական են **սիրոյ** և **սէրով // սիրով** կազմությունները: **Սէրին** ձևը խոսակցական է, իսկ գործիականի **սիրով** և **սէրով** ձևերը առանձին կիրառություններում ունեն իմաստային որոշակի տարբերություն. առաջինը՝ **սէրով-ը**, վերաբերում է սիրո զգացումին. «**Սէրով վ, սէրով վ** խոցեցիր զիս, Սիրտըս **սէրով վ** խոցեցիր. Սիրտըս ջահել, վարդի պէս բաց, Դագաղի՛ պէս խոցեցիր...» (Ռ. Սևակ): Երկրորդը՝ **սիրով-ը**, նշանակում է **հաճույքով, հաճությամբ**, ինչպես՝ «**Սիրով (=հաճույքով)** կը կատարեմ խնդրանքդ»:

Արևմտահայերենում է ձայնավորը փակ վանկում, շեշտակորույս լինելով, հնչյունափոխվելու դեպքում կարող է գրադարձվել **ե-ի**՝ **աղուէս-աղուեսուկ, պարէն-պարենապահ, ամէն-ամենագէտ**: Չի գրադարձվում կրկնավոր բարդություններում՝ **պէս-պէս, կէտ-կէտ**, և մի շարք այլ բառերում՝ **աղէտ-աղէտաբեր, քէն-քէնոտ, օրէն-անօրէնութիւն, տէր-տէրութիւն** ևն:

¹⁴ Տե՛ս **Գնէլ Ճերճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան**, Հայոց լեզուի նոր բառարան, առաջին հատոր:

Բառավերջի **է-ն** չի հնչյունափոխվում՝ **աշտէ-աշտէներ, աշտէակիր, հիւլէ-հիւլէի, հիւլէագէտ:**

Ը ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Բացի արևելահայերենում հանդիպող հնչյունափոխական մեկ դեպքից՝ փակ վանկի **ը-ի** սղում՝ **կայսըր-կայսրուհի, ծանըր-ծանրութիւն,** արևմտահայերենում նշվում են այդ ձայնավորի հնչյունափոխության ևս երկու դեպք:

1. Արևմտահայերենում սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերը կազմող **կը** մասնիկը ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ կորցնում է **ը** հնչյունը. դրա փոխարեն դրվում է ապաթարց՝ **կը > կ**¹⁵: **Կ**՝ մասնիկը արտասանվում ու գրվում է բայի հետ՝ **կ'ըսեմ, կ'ընէ, կ'օրօրէք, կ'օրհնենք** ևն. «Եւրոպա **կ'ապաստանի** երիտթրքական շարժման երրորդ մեծ դէմքը», «1900 Յուլիսին տեղի **կ'ունենայ** Սասնոյ Սպաղանք գիւղի ջարդը» («Յայկագէտան հայագիտական հանդէս»):

2. **Սը (մըն)** անորոշ հոդի **ը** մասնիկը ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ սղվում է, որի փոխարեն դրվում է ապաթարց՝ **գիրք մըն է - գիրք մ'է, կեանք մըն ալ - կեանք մ'ալ**. «Դուք խօսեցէք քիչ **մը**, մենք Աբիսողոմ աղային հետ պզտիկ գործ **մ'ունինք**» (Յ. Պարոնյան), «Օ՛ն, հառաչ **մ'ալ**, արցունք մըն ալ. – վերջի՛ նն է» (Դ. Վարուժան): Այս հնչյունափոխությունը գործում է հիմնականում չափածո խոսքում: Տաղաչափական նպատակներով երբեմն **մը** հոդի **ը-ն** սղում են բաղաձայնից առաջ, բայց սա անհատական ոճի արտահայտություն է կամ մնացուկային երևույթ և գրական լեզվի նորմերից չի բխում, օրինակ՝ «Զոյգ մը բիբեր, զոյգ **մ'հոգեվարք** կայծոռիկ» (Դ. Վարուժան), «Վարդի **մ'համար** լքեց զիս», «Մղում **մ'յամառ** նորէն քայլերս ուղղեց հո՛ն» (Ս. Զարիֆյան):

Ի ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Այս ձայնավորը երկու գրականներում էլ խիստ փոփոխվող է:

1. Բառասկզբում սակավաթիվ բառերում բառակազմության ժամանակ **ի-ն** հնչյունափոխվում է **ը-ի**՝ **ինծ-ընծուղտ, իղծ-ըղծալի, ինչ-ընչաքաղց:**

2. Բազմավանկ բառերի բառավերջի փակ վանկի **ի-ն** բառակազմության ժամանակ սովորաբար սղվում է՝ **դեղին-դեղնաւուն, միջին-միջնադար, հաշիւ-հաշուակալ** (արևել.՝ **հաշվապահ**), **գետին-գետնանցում:** Արևմտահայերենը այդ **ի-ն** երբեմն պահում է՝ «Բնակիչներէն **պղինձէ** ամանները ժողվելով զանոնք դրամի փոխակերպեց եւ գործատերերէն տուրքեր հաւաքեց», «Բայց գտնուեցան ելմտական այնպիսի պաշտօնեա-

¹⁵ Հնչյունափոխության այս մասնակի դրսևորումը, իհարկե, ուղղակիորեն չի առնչվում շեշտափոխության հետ: Այս և նման հնչյունափոխական իրողությունները՝ **կը երթամ-կ'երթամ, չի իմանար-չ'իմանար, մի իջներ-մ'իջներ, մոռանալ-մոռնալ, սովորել-սորվիլ, բաղանիք-բաղնիք, բաժանել-բաժնել** ևն, Ա. Այտընյանը դասում է հնչյունների փոփոխության **անփոփում** կոչվող տեսակի մեջ՝ «Գրերու ամփոփմունքը» (տե՛ս Ա. Այտընյան, նշվ. աշխ., էջ 274-275):

ներ, որոնք **անբարեխիղճութիւն** նկատեցին նման արարքի մէջ գտնուիլ» («Ժամանակ»)՝¹⁶:

3. Բազմավանկ բառերուն բառավերջի բաց վանկի **ի**-ն բառակազմութեան ժամանակ կարող է և՛ պահպանվել (**այլազգ/ութիւն, արիական, կղզ/հաբնակ, անպարտել/ութիւն, անկարել/ութիւն**), և՛ սղվել (**անօթ/անօթութիւն, քեն/ի-քենակալ, կատաղ/ի-կատաղաբար, բար/ի-բարօրութիւն**): Այստեղ որևէ կայուն օրինաչափություն երկու գրականներուն էլ դժվար է սահմանել: Մի շարք դեպքերուն գործածական են համարվում նույն բառի և՛ հնչյունափոխված, և՛ անհնչյունափոխ տարբերակները, ինչպէս՝ **ամեհութիւն // ամեհիութիւն, գոլորշանալ // գոլորշիանալ, խելացութիւն // խելացիութիւն, վաղեմութիւն // վաղեմիութիւն** ևն: Սրանցից մի քանիսը արևմտահայերենում և արևելահայերենում տարբերվում են գործածության որոշ հաճախականությամբ կամ նախընտրելի և ոչ նախընտրելի, հանձնարարելի և ոչ հանձնարարելի լինելու հատկանիշներով: Օրինակ՝ ըստ «Յայոց լեզվի նոր բառարանի» տվյալների¹⁷՝ արևմտահայերենում գործածվում է հնչյունափոխված բաղադրյալ հիմքով **ակնյայտնութիւն** կազմությունը (<**ակն+յայտն/ի+ութիւն**>), որը «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ով արևելահայերենում չի վկայվում, իսկ **ակնհայտնիություն** բառի փոխարեն նույն բառարանը արևելահայերենի համար սովորական է համարում **ակնհայտություն** տարբերակը՝ *Ակնհայտնիություն, տե՛ս Ակնհայտություն* նշումով: Մեկ ուրիշ օրինակ՝ ըստ «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի»՝ հնչյունափոխված հիմքով **հղութիւն** կազմությունը հնացած է. արևելահայերենում գործածական է անհնչյունափոխ հիմքով տարբերակը՝ **հղիություն**: Մինչդեռ արևմտահայերենի՝ վերը նշված բառարանի վկայությամբ՝ արևմտահայերենում գործածական է հենց հնչյունափոխված հիմքով տարբերակը՝ **յղութիւն**: Հանդիպում է նաև բնագրերում. «Խնդումներես եւ առատածեռն հայրը կրցած էր սիրաշահել տիկին Պիւքը, որ յակառակ իր յաւիտենական **յղութեան**, կ'աշխատի ու կը շարժի անվերջ» (Շ. Շահնուր):

4. Արևելահայերենում **ի** ձայնավորը, բաց վանկուն հանդիպելով **ա** ձայնավորի (**ակ** մասնիկից առաջ), փոխվում է **յ**-ի՝ **որդի-որդյակ, հոգի-հոգյակ, կղզի-կղզյակ**, արևմտահայերենում փոխվում է **ե**-ի. պահպանվում է գրաբարյան ուղղագրությունը՝ **որդի-որդեակ** (<**որդի+ակ**>), **հոգի-հոգեակ** (<**հոգի+ակ**>), **կղզի-կղզեակ** (<**կղզի+ակ**>), **աղաւնի-աղաւնեակ** (<**աղաւնի+ակ**>) ևն: Նույն դիրքում **ի**-ն **ո** ձայնավորին հանդիպելիս գրաբար հոլովածներուն փոխվում է **ւ**-ի՝ **որդի-որդւոյ** (<**որդի+ո+յ**>), **ոսկի-ոսկւոյ** (<**ոսկի+ո+յ**>), **հոգի-հոգւոյ** (<**հոգի+ո+յ**>) ևն:

¹⁶ Մի շարք դեպքերուն երկփակ **ի** ունեցող բառերն ու արմատները բառակազմութեան մէջ արևելահայերենում գործածվում են հնչյունափոխված հիմքով (**սրտխառնութիւն, կացնահար** ևն), արևմտահայերենում պահպանում են անփոփոխ հիմքերը կամ հանդէս են գալիս զուգահեռ ձևերով (սկզբուն տրվում են արևելահայերեն ձևերը)՝ **բջիջ-բջջային // բջիջային, շիւ-շիւթիւն // շիւթիւն, սիրտ-սրտխառնութիւն // սիրտխառնութիւն, ծիծ-ծծմայր / ծծմայր** (նախընտ.) // **ծիծմայր** (տե՛ս Ռ. Սաքապետոյան, Արևելահայերենի և արևմտահայերենի բառապաշարային առանձնահատկությունները, էջ 20):

¹⁷ Տե՛ս **Գնէլ ճերէճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան**, Յայոց լեզուի նոր բառարան, առաջին հատոր:

Երկու գրականների համար ընդհանուր հնչյունափոխական իրողություն է, երբ բառակազմության ժամանակ բազմավանկ բառի բաց վանկի **ի** ձայնավորը, միանալով **ա** հոդակապին, կարող է փոխվել **ե-ի**, ինչպես՝ **բարի+ա+կամ>բարեկամ, հոգի+ական>հոգեկան, տարի+ա+վերջ>տարեվերջ** ևն: (Բայց երկու տարբերակներում էլ ունենք նաև՝ **արդիական, որդիական, արիական, կղզիանալ**):

5. Արևելահայերենում բազմավանկ բառերի վերջնավանկի **ի** ձայնավորը եզակիում **ու** հոլովիչով հոլովելիս ընկնում է՝ **որդի-որդու, գինի-գինու** ևն (ընկնում է նաև **տարվա** ձևում՝ **տարի-տարվա**), **ի-ով** հոլովելիս մնում է՝ **Սոչիի, Վեդիի, Անիի, Գյումրիի** ևն: Արևմտահայերենում **ի-ով** վերջացող գոյականները հոլովվում են **ի** հոլովիչով և ուստի հիշյալ բառաձևերում **ի** ձայնավորի անկում չի արձանագրվում, այսպես՝ **գինի-գինիի, որդի-որդիի, ուսուցչուհի-ուսուցչուհիի, կիսանդրիի, Անի-Անիի, տարիի** ևն: Օրինակ՝ «...Աւագանիին կեդրոնատեղին դարձուց զայն» («ժամանակ»), «Ձգաց **հոգիին** վերելքը ու երակներուն մէջ՝ արիւնին ջերմութիւնը» (Ա. Արփիներ), «Ով որ յիշէ կարմիր վարդերուն հէքեաթը, թող չմոռնայ **աստուածուհիին** ցաւն ալ» (Շ. Նարդունի), «Տիկին Մինեօ դիպուածաւ կու տայ իր նախկին **աշակերտուհիին** անունը՝ Սոլանժ» (Վ. Շուշանյան):

Արևելահայերենում այս բառերի գործիական հոլովում հանդիպում են զուգահեռ կազմություններ՝ **ուղիով-ուղով, գինիով-գինով, որդիով-որդով, ոսկիով-ոսկով**: Սակայն արևմտահայերենում նույն հոլովածուում սովորական է անհնչյունափոխ ձևը՝ **ուղիով, գինիով, ոսկիով** ևն՝ «Ու կ'արբենամ **գինիով** Անիուհի մեծ կարասին» (Դ. Վարուժան):

6. Արևմտահայերենում օժանդակ բայի ներկայի եզակի երրորդ դեմքի **չի-ն** ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ ենթարկվում է հնչյունափոխության. **ի-ն** սղվում է, որի փոխարեն գրավոր խոսքում դրվում է ապաթարց, ինչպես՝ **չի երթար-չ'երթար, չի ըսեր-չ'ըսեր** ևն: Արևմտահայերենում սրանք զուգահեռ կազմություններ են: Հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնել նաև հետևյալին. ըղծական անցյալի ապառնիի եզակի երրորդ դեմքի կազմության մեջ **չ** ժխտական մասնիկը ուղղակի ավելանում է բայափնթին և առանց ապաթարցի: Իբրև անցյալի ձևեր՝ դրանք գրվում են է-ով, ինչպես՝ **չուզեր, չընէր, չօգնէր**: Բանավոր խոսքում վերջիները արտասանվում են առանց դարի, և դժվար չէ նկատել նաև, որ ներկայի ժխտականի կազմության մեջ արտասանության ժամանակ շեշտվում է բառի ոչ թե վերջին (ինչպես ըղծականի դեպքում), այլ առաջին վանկը. հմմտ.՝ անկատար ներկա՝ **չ'ըսեր** (արևել.՝ **չի ասում**), **չ'երթար** (արևել.՝ **չի գնում**), բայց՝ ըղծական անցյալ՝ **եթէ չըսէր** (արևել.՝ **եթէ չասեր**), **թող չերթար** (արևել.՝ **թող չգնար**): Բնագրային օրինակներ՝ «Գործակցութիւնը **չ'իրականանար**՝ արտաքին միջամտութեան հարցով Ռըզայի անգիջող կեցուածքին պատճառով», «...որոշումը շրջանային վարչութիւններուն կողմէ խանդավառութեամբ **չ'ընդունուիր**» («Հայկազեան հայագիտական հանդէս»), բայց՝ «...իր յիշատակը կ'ապրի եւ օր **չըլար** որ իր խօսքը չընեն» (Գ. Ջոհրայ), «Եթէ **չիրականանար** անոր ծրագիրը, մենք մեծ դժուարութիւններ ունենալու էինք» («Ազդակ»):

Ընդունված է արևմտահայերենի **մը** անորոշ հոդի ծագումը բացատրել **մի** անորոշ հոդի **ի** ձայնավորի հնչյունափոխությամբ՝ **մի>մը-մարդ**

մի>մարդ **մը**: Սակայն արևմտահայ քերականներից Յ. Գազանճյանը **մը**-ի առաջացումը կապում է հնչյունափոխական այլ իրողության հետ, որ ավելի հավանական է թվում մեզ. «...Գրաբարի **իմն, ոմն** անորոշ ածականները,- գրում է նա,- աշխարհաբարի մէջ եղած են **մը** (անկումով նաեւ **ի** և **ո-ի**): Սակայն **ն** կը վերահաստատուի **եմ** բային սահմանական ներկայի եւ անկատարի բոլոր ձեւերէն եւ **ալ** շաղկապէն առաջ. օրինակ՝ **մարդ մըն ալ. ասիկա պալատ մըն է ևն**»¹⁸: Այնպես, ինչպես առաջացել է **ը** որոշիչ հոդը՝ վերջնահանգում (**ըն>**ը գարգացումով. «...Հմմտ. բառակազմական հետևյալ տեղաշարժերը՝ **խառ(ըն>խառը, սառ(ըն>սառը, ...տաս(ըն>տասը, ին(ըն>ինը** ևն: Այս կերպ բաղաձայնահանգ հիմքերին կցված **ն** հոդը նույն օրինաչափությամբ փոխարինվել է **ը**-ով. **քաղաք(ըն>քաղաք(ըն>քաղաքը**»¹⁹:

7. Արևմտահայերենը, ինչպես ասվել է, որպես կանոն ձևակազմության (հոլովման և հոգնակի կազմության) ժամանակ անփոփոխ է պահում հիմքերը: Փակ վանկի **ի** ձայնավորը արևմտահայերենում համեմատաբար կայուն է: Արևելահայերենում մի շարք միավանկ բառերի փակ վանկի **ի** ձայնավորը հնչյունափոխվում է **ը**-ի, ինչպես՝ **գիրք-գրքեր, միտք-մտքեր, գիր-գրեր, գիծ-գծեր**, կամ՝ **գրքի, գրքից, գրքով**, այլ դեպքերում չի հնչյունափոխվում՝ **թիմ-թիմեր, կիրճ-կիրճեր**, կամ՝ **թիմի, թիմից, թիմով, ձիրքի** ևն: Արևելահայերենին հատուկ՝ վերը նշված հնչյունափոխված հիմքով ձևերը արևմտահայերենում սովորաբար ունենում են անհնչյունափոխ հիմքեր, ինչպես՝ **գիրք-գիրքերու, գիրքի, միտք-միտքերնիս, միտքի** ևն: Սակայն այս կանոնը կայուն չէ. գործածվում են նշված բառաձևերի նաև հնչյունափոխված տարբերակները՝ **գրի // գրիի, մտքի // միտքի, մտքեր // միտքեր** ևն, ինչպես՝ «Քաղցրութիւն, հոտ, **միրգերու** բոյրը՝ գինիէ ու աշնանային ծաղիկներով: **Սիրտերը**՝ կակուղ» (Յ. Օշական), «Խաժակ փառաբանութիւնը ըրաւ **գիրին** ու արուեստին», «Քաղաքական տօները յաճախ արեան **բիծեր** կ'ունենան իրենց վրայ», «Դժուարութիւն կը կրէին հանդարտ **միտքով** իրենց խմբագրական աշխատանքը տանելու...» (Ա. Գոչունյան): Բայց ունենք նաև՝ «Ու մեղմութեամբ մտերմանալ շրջապատող հոգիներուն. **սրտերու** մէջ լուսարծագանգ ըլլալ գերագոյն յամադրութիւն» (Բ. Թոփալյան), «...Հանդարտեցնելու համար գայթակղեալ **մտքերը**» (Ա. Գոչունյան):

Արևելահայերենում փակ վանկի **ի** ձայնավոր ունեցող մի շարք բազմավանկ բառեր հոլովվելիս հնչյունափոխվում են, ինչպես՝ **բաժին-բաժնի, Սկրտիչ-Սկրտչի, Լուսաւորիչ-Լուսաւորչի, թարգմանիչ-թարգմանչի**, կամ՝ **թոնրից, նախրից, ուսուցչից, հովվից** ևն: Սրանց չհնչյունափոխված տարբերակները գրական արևելահայերենի համար խորթ են, ունեն խոսակցական երանգ կամ հնացած են, մինչդեռ գրական արևմտահայերենի համար սովորական են, ինչպես՝ **գործիչի, Սկրտիչի, Լուսաւորիչի, թարգմանիչի**, կամ՝ **ուսուցիչէ, ուսուցիչով, փրկիչէ, բաժինէ** ևն: Օրինակ՝ «Սեպտեմբերի **սկիզբներն** էին» (Յ. Օշական), «Բուխարիկներէն բարձրացող կենսաւէտ ծուխը հանդարտօրէն կը բարձրանար ամպոտ **եր-**

¹⁸ **Յովի. Գազանճեան**, Նոր քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 69:

¹⁹ **Յ. Պետրոսյան**, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 409:

կինքին դեմ», «Աննկարագրելի գիշեր մը անցուցած էր **ամուսինին** թեւերուն մէջ» (Ն. Ակիշյան), «Սուրբ **Սարգիսի** Շաբաթ գիշերը մեր տան մէջ 12 հոգինոց երկու սեղան կը սարքուէր» («Ժամանակ»), «-Եկո՛ւր, եկուր անցի՛ր **անկողինիս** այս կողմը եւ գլուխդ մօտեցո՛ւր ինձի» (Ռ. Հատտեճյան):

Ինչպէս արևելահայերենում, այնպէս էլ արևմտահայերենում փակ վանկի **ի** ձայնավոր ունեցող բազմաթիվ այլ բառեր հոլովելիս չեն հնչյունափոխվում, ինչպէս՝ **եղանակիչի, մարդկայինի, կարծիքի, կամ՝ զարմիկի, զարմիկից / զարմիկէն, զարմիկով, խրճիթի, խրճիթից / խրճիթէն** ևն:

Այսպիսով, գրական արևմտահայերենի համար ձևակազմության ժամանակ հնչյունափոխված տարբերակները սովորական չեն և առավելապէս բնորոշ են չափածո խոսքին: Հանձնարարելի և իշխող են անհնչյունափոխ հիմքով ձևերը՝ **գիրէն, գիրքով, սիրտեր, նաև՝ հեռագիրներ, ծրագիրի, ծրագիրներ, պատմագիրքեր** ևն²⁰:

Ու ձայնավորի հնչյունափոխությունը

Երկու գրականներում էլ **ու**-ն շեշտի կորստի դեպքում փոփոխվող ձայնավոր է: Տարբերությունները առավելապէս դրսևորվում են ոչ թե բառակազմության, այլ հոլովման և հոգնակի կազմության ժամանակ: Արևմտահայերենը այս դեպքում նույնպէս հակված է անփոփոխ պահելու ձևակազմական հիմքերը:

1. Բառասկզբում **ու** ձայնավորը երկու գրականներում էլ սակավաթիվ դեպքերում է ենթարկվում հնչյունափոխության՝ **ունայ-ընպանակ-ընպելիք, ունդ-ընդդէն, ունչ-ընչացք**: Սրանք հնից եկող ձևեր են, քանի որ միավանկ բառերի բառասկզբի շեշտակիր **ու**-ն որպէս կանոն մնում է անփոփոխ՝ **ուղտ-ուղտապան, ուրց-ուրցածոր, ուս-ուսապարկ** ևն: Անփոփոխ է մնում միավանկ այն բառերում, որոնք վերջավորվում են մեկ բաղաձայնով՝ **ուլ, ուշ, ութ, ուս** ևն: Դեռևս միջին հայերենում գրավոր լեզվի մէջ իր արտահայտությունն է ստացել բանավոր-խոսակցական լեզվից փոխանցված՝ **ու**-ի պատմական հնչյունափոխության մեկ այլ երևոյթ՝ **ու**-ի անկումը բառասկզբում՝ **դ**-ից առաջ՝ **ուղարկել-դրկել**: Այս իրողությունը փոխանցվեց գրական արևմտահայերենին (պոլսահայ բարբառում նաև՝ **ուխտաւոր>ըխտաւոր, ուղեղ>ըղեղ** ևն): Արևելահայերենը պահպանեց բառի ուղիղ ձևը:

2. **Ու** ձայնավորը երկու գրականներում էլ **բառակազմության** ժամանակ փակ վանկում սղվում կամ դառնում է **ը՝ աշուն-աշնանացան, մածուն-մածնապուր, դուռ-դռնապան, մուխ-մքխալ, շուն-շքնական, ջուր-ջքրաման, լուռ-լքռակեաց**: -ում և -(ա)սում ածանցների ձայնավորը բառաբարդման կամ ածանցման դեպքում սովորաբար չի սղվում, ինչպէս՝ **խնդումբես, ուսումնական, եօթանասունամեակ** (բայց՝ **յիսում-յիսնամեակ**):

²⁰ Մի շարք բառերում արևմտահայերենում ձևակազմության ժամանակ սովորական է **ի**-ի սղումը՝ **լուսին-լուսնի, պատիւ-պատուի, երկիր-երկրէ, երկրով, երկրէն**, թեև գործածական են դրանց՝ նաև անհնչյունափոխ հիմքով կազմությունները՝ **լուսինի, պատուի**, կամ՝ **երկիրի, երկիրէն, երկիրով** ևն:

Առանձին բառեր դրսևորում են հնչյունափոխական մասնակի տարբերություններ: Այսպես՝ արևմտահայերենում բառակազմական զուգահեռ ձևեր է ստեղծում **խոստում** բառը. ըստ բառարանային տվյալների՝ հավասարապես գործածական են այդ բառի և՛ հնչյունափոխված, և՛ անհնչյունափոխ հիմքից կազմությունները, ինչպես՝ **խոստումնազանց // խոստմնազանց, խոստումնալից // խոստմնալից, խոստումնադուժ // խոստմնադուժ** ևն: Հանդիպում են նաև բնագրային կիրառություններ, ինչպես՝ «Այդ շրջանին «Մարմարա» կոչ ըրած է ընթերցողներուն՝ օժանդակել երկու **խոստմնալի** երիտասարդներու...» (Ա. Գոչունյան): Մինչդեռ արևելահայերենում գործածական են համարվում դրանց միայն անհնչյունափոխ ձևերը՝ **խոստումնազանց, խոստումնալից** ևն: **Արթնանալ** բառի ածական բայահիմքը արևելահայերենում ձևավորվել է **ու** ձայնավորի անկունով՝ **արթնանալ-արթնարթուն**, իսկ արևմտահայերենում՝ **ու>ը** հնչյունափոխությամբ՝ **արթնանալ-արթըննալ**: Արևելահայերենը վերցրել է գրաբարյան ձևը (**արթնանամ, զարթնանամ**՝ «Քուն հեղզացեալ մարմնոյս **արթնանայ** հոգեւոր զուարթութեամբն»), իսկ արևմտահայերենը որդեգրեց գրաբարում ռամկական համարվող **արթըննալ** տարբերակը, որ զանազան տարբերակային ձևերով գործածական էր դարձել միջին հայերենում՝ **արթըննալ, արթընալ, արթնալ, արթնուլ** («Եթէ ոք խօսողին ձայնէն **արթըննայ**՝ այլ չի կարէր քնել»²¹): Օրինակ՝ «Իսկ անդորրին մեջ դաշտերուն ահա ծղղրիդ մը **արթընցած** Կը լեցնէ իր երգերով ամբողջ Անհունն աստեղամած» (Դ. Վարուժան):

3. Արևելահայերենում փակ վանկի **ու**-ն **ձևակազմության** ժամանակ մի շարք բառերում հնչյունափոխվում է, ինչպես՝ **մածուն-մածնի, աշուն-աշնան, խումբ-խմբի**, կամ՝ **ջուր-ջրի, ջրից, ջրեր, դմներ, տուն-տնից** ևն: Արևմտահայերենում նույն դիրքում **ու**-ն սովորաբար մնում է անփոփոխ՝ **մածուն-մածունի, աշուն-աշունի** ևն, կամ՝ **ջուր-ջուրի, ջուրէ, ջուրեր, դուռներ, տուն-տունի, տունէն**: Օրինակ՝ «Ոչ շառաչ, ոչ հառաչ **ջուրին** տակ. ալիքը՝ գերեզման ալիքին» (Զ. Գազանճյան), «Ամէն **զարունին** Տափան Մարգար իր գոմէշներուն հետ դաշտ կ'ելլէր» (Համաստեղ), «...Հաճեցէ **թուղթին** յանձնել այս մասին ձեր ընելիք բողոքները» (Ա. Գոչունյան):

Երկփակ **ու** ունեցող միավանկ բազմաթիվ բառեր երկու գրականներում էլ հոգնակի կազմելիս և հոլովվելիս չեն հնչյունափոխվում, ինչպես՝ **կուռք-կուռքի, կուռքեր, մուրճ-մուրճի, մուրճեր, տուփ-տուփի, տուփեր, լուր-լուրի, լուրեր** ևն:

4. Բառավերջի բաց վանկի **ու**-ն երկու գրականներում բառաբարդման կամ ածանցման դեպքում սովորաբար վերածվում է **վ**-ի (արևմտ. պահպանելով գրությունը)՝ **կատու-կատուազգի, աղու-աղուամազ, ձու-ձուածեղ, լեզու-լեզուական**: (Բայց ունենք նաև՝ **վաշխառուական, վերարկուաւոր, կապալառուական**):

Ու-ն նույն դիրքում անփոփոխ կարող է մնալ ձևակազմության մեջ (հոլովվելիս). **դասատու-դասատուի, դասատուով, ուրու-ուրուի, հարսնացու-հարսնացուի**: Արևմտահայերենը, սակայն, անփոփոխ է պահում նույն կազմությունն ունեցող մի շարք գոյականների հոլովական հիմքերը, որոնք

²¹ Ռ. Ղազարյան, Հ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ.:

արևելահայերենում հնչյունափոխվում են, ինչպես՝ **առու-առուի-առուէն-առուով**, **կատու-կատուի-կատուէն-կատուով**, կամ՝ **մեղու-մեղուի**, **բու-բուի**, **արու-արուի**, **թթու-թթուի** ևն (**ու**-ն այս կազմություններում կարդացվում է որպես **ու** ձայնավոր):

5. **-ու**ն ածանցով բայանունները երկու գրականներում էլ **ան** հոլովման դեպքում կորցնում են **ու** ձայնավորը՝ **հոլովում-հոլովման**, **շարժում-շարժման**, **ուսում-ուսման**: Սակայն արևմտահայերենում նախընտրելի են այդ գոյականների **ի** հոլովման ձևերը, որոնցում հիմքը մնում է անփոփոխ՝ **շարժում-շարժումի**, **հոլովում-հոլովումի**, **համբարծում-համբարծումի**:

6. **ու** ձայնավորը արևելահայերենում բառամիջում (փակ վանկում) հոլովման կամ հոգնակի կազմության դեպքերում դառնում է գաղտնավանկի **ը**, երբ միավանկ բառը՝ որպես բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ, չի պահպանում իր հիմնական իմաստը, ինչպես՝ **անձրևաջուր-անձրևաջ(ը)րի-անձրևաջ(ը)րեր**, **արժեթուղթ-արժեթ(ը)ղթի-արժեթ(ը)ղթեր**: Արևմտահայերենում նույն դիրքում **ու** ձայնավորը որպես կանոն մնում է անփոփոխ, ինչպես՝ **անձրևաջուր-անձրևաջուրի-անձրևաջուրեր**, **արժեթուղթ-արժեթուղթի-արժեթուղթեր**: Օրինակ՝ «Վերոյիշեալ համբաւաւոր երաժշտագէտները ...**շքախումբով** մը հոգեզմայլ երգեցողութեամբ վերացան եւ վերացուցին մեզ» («Ժամանակ»):

7. Փակ վանկի **ու** ձայնավոր ունեցող միավանկ և բազմավանկ մի շարք բառեր արևելահայերենում հոլովվում կամ երբեմն նաև հոգնակի են կազմում և՛ հնչյունափոխված, և՛ անհնչյունափոխ հիմքերով, ինչպես՝ **թուզ-թուզի//թզի**, **թզեր//թուզեր**, **քուրմ-քրմի//քուրմի**, **քրմեր//քուրմեր**, կամ՝ **խունկ-խունկի//խնկի**, բայց՝ **խունկեր**, **հունձ-հունձի//հնձի**, բայց՝ **հունձեր**, կամ՝ **ծնունդի//ծննդի**, **բլուրի//բլրի**, **անդունդի//անդնդի**, **ծնորուկ//ծներկի** ևն: Մասնագիտական գրականության մեջ հանձնարարելի են համարվում դրանց անհնչյունափոխ տարբերակները, քանի որ «փոփոխվածները հնացած են և անբարեհունչ»²²: Մինչդեռ արևմտահայերենում գործածական են հենց անհնչյունափոխ տարբերակները՝ **թուզի**, **թուզեր**, **քուրմի**, **քուրմեր**, **խունկի**, **խունկեր**, կամ՝ **ծնունդի**, **բլուրի**, **կորուստի**, **անդունդի** ևն: Օրինակ՝ «Ձեփիւռը թեթեւ խաղեր կը սարքեր վայրի **թուփերու** հետ» (Ն. Ակիշյան), «Բայց անոր մատները չէին ձգեր աղջկան ձեռքը... **կամուրջի** մը պէս՝ մահուան ու կեանքին մէջտեղը» (Յ. Օշական)²³:

Այսպիսով, արևելահայերենում և արևմտահայերենում ձայնավորների հնչյունափոխությունը թեև համակարգային տարբերություններ երևան չի հանում, սակայն առանձին բառերի կամ բառախմբերի դեպքում դրսևորում է յուրահատկություններ, որոնք պայմանավորված են գերազանցապես բարբառների ու միջին հայերենի ազդեցություններով: Հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ արևմտահայերենը ձևակազմության ժա-

²² Վ. Առաքելյան, Ա. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հատոր 1, Եր., 1979, էջ 139-140:

²³ Արևմտահայերենում **մանուշակագոյն** բառին զուգահեռ գործածվում է նաև **մանիշակագոյն**-ը. կազմված է ասորերենից փոխառյալ **մանիշակ** նախատիպից (տե՛ս Յր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Եր., 1977, էջ 256), սակայն երբեմն թյուրիմացաբար ընկալվում է որպես հնչյունափոխական տարբերակ:

մանակ (հոլովելիս և հոգնակի կազմելիս) ձգտում է անփոփոխ պահելու հիմքերը:

ЮРИЙ АВETИСЯН – Особенности чередования гласных звуков в современном армянском языке. – Работа содержит сравнительный анализ чередования гласных в восточно- и западноармянском языках. Различия между ними незначительны и не носят системного характера. Особенности, проявляющиеся в отдельных словах и группах слов, объясняются по преимуществу влиянием диалектов и среднеармянского языка. Главная же особенность состоит в том, что в западноармянском, изменяясь по числам и склоняясь по падежам, слова стремятся сохранить неизменной свою основу.

YURI AVETISYAN – The Peculiarities of Vowel Gradation in Modern Armenian. – The article presents the comparative analysis of vowel gradation in Eastern Armenian and Western Armenian languages. Distinctions between them are insignificant and do not carry systemic character. The features shown in separate words and groups of words are mainly conditioned by the influence of dialects and Middle Armenian. The main peculiarity is that in Western Armenian there is a tendency to keep the stems of words unchanged when declining or changing them into plural.